

RÓNA-TAS ANDRÁS

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET NÉHÁNY VITÁS KÉRDÉSE

A tudós abban
különbözik
a dilettánstól, hogy
nyitott az új adatokra,
kritikával méri azokat.
A kívülálló indulatból
táplált nézeteit persze
nem lehet
megrendíteni.

12

■ Az utóbbi évtizedekben több nagyobb összefoglalást írtam a magyar őstörténet különböző kérdéseiről (Róna-Tas A. 1991, 1996, 2007, 2011). Mégsem felesleges, hogy kiemeljek néhány olyan kérdést, amelyek még mindig nem jutottak teljesen nyugvópontra. Az itt következő tanulmány ezekből válogatott.

Terminológia

■ A szakszavaknak, a terminusoknak csak gyakorlati jelentősége van. Rossz vagy pontatlan használatuk zavart okoz, közös használatuk egyszerűsíti a vitát. Az „őstörténet” szó a magyar és a nemzetközi tudományban (*Urgeschichte, prehistory*) az emberi történelem azon szakaszát jelöli, amelyikre még nincs írásos forrásunk. A „magyar őstörténet” kifejezést azonban egy olyan periódusra használják, amely a kezdetektől a honfoglalásig, alkalomadtán az államalapításig tart. A magyarság történetére vonatkozó közvetlen írásos források a 9. században, tehát még a honfoglalás előtt kezdenek megjelenni. Ha kitégítjük a tárgyat, és bevonjuk – joggal – a magyarsággal a 9. században kapcsolatban lévő népeket, akkor a közvetett írásos forrásokat legalább a 7. századig tudjuk visszafelé követni. Ezért helyesebb a tudományos irodalomban a 7. századig a *magyarság őstörténetéről*, a 7–10. század közötti időről mint a *magyarság korai történetéről* beszélni. Ismeretterjesztő, a szélesebb nagyközöniség számára készült művekben esetleg megengedhető az őstörténet terminus kiterjesztése mindkét korszakra.

Súlyosabb gondot okoz a *nyelv* és a *nép* fogalmának összekeverése. A nyelv egy történettel rendelkező szilárd információs rendszer, a nyelvet egy meghatározott nép vagy meghatározott népek beszélik. Egy adott nyelv eredete nem azonos a nyelvet beszélő nép eredetével. A nyelv sok felvilágosítást hordoz, illetve hordozhat a nép eredetéről, de azonosításuk súlyos tévedésekhez is vezet. Van finnugor nyelv, de nincs finnugor nép, csak finnugor nyelvet beszélő népek vannak. A kelta eredetű gallok és a germán eredetű frankok ma egy latin eredetű francia nyelvet beszélnek, a dél-amerikai indiánok áttértek a spanyol, illetve a portugál nyelv használatára. A skótok és a velsziek is egy kelta eredetű nyelvet beszéltek, majd áttértek az angolra, de például a skót nyelvnek nagy esélye van arra, hogy újra államnyelv legyen, ha ezt a népszavazás alapján elrendelik. A nép egy olyan történetileg kialakult embercsoport, amelynek közös a jelrendszere, amely tudatosan megkülönbözteti magát más népektől, amely tartós önelnevezéssel rendelkezik, azonosságtudata a hagyományon, a közös múlt elfogadásán alapszik. A közös jelrendszer nemcsak a nyelv, hanem a hagyomány, a viselkedés és a viselkedés és ezer más jel, amely erősíti az összetartozást. A közös hagyomány lehet valós, de lehet fiktív is, sőt lehet valós és fiktív elemek keveréke is.

Nem szokták megkülönböztetni az *eredet* és a *kialakulás* tényeit, s így terminusait sem. Az *eredet* egy olyan pontra utal, amely előtt az adott dolog (nép, folyó, vegyület stb.) nem volt. Ma már a nemzetközi tudomány népek, nép eredetéről (*Ursprung, origin*) nem értekezik, csak népek kialakulását (*Werden, formation*) vizsgálja. Ez a szemléleti különbség a mai napig nem gyökeresedett meg a magyar történettudományban, pedig nem véletlen, hogy Vámbéry könyvének címe *A magyarok eredete* (1882), de már Németh Gyula könyvéé *A honfoglaló magyarság kialakulása* (1930, második kiadás 1991). A nép kialakulása sok százból sodródik össze. Ahogy a Fekete-tengernél, a Duna torkolatánál szinte lehetetlen kielemezni, hogy melyik vízcsepp származik a Fekete-erdő forrásaiból, és melyik például a Rábából vagy a Tiszából, nem beszélve a Szamosról vagy a Marosról, ugyanúgy nagy és még elvégzendő, de nem lehetetlen feladat ezt a sokgyökerűséget elemezni egy nép esetében. Egyszerűsíti a helyzetet, hogy az, aki belép egy nép közösségébe, vállalja annak közösségi és azonossági tudatát, ahogy a szlovák Petőfi a magyarságét. Ugyanakkor azért magával hozza régebbi közösségének egyes tudati elemeit is. Szemben tehát a magyar nyelvvel, amelynek van *eredete*, a magyar népnek *kialakulása* van, a *nyelv monogenetikus*, míg a *nép poligenetikus*.

Őshaza vagy őshazák

■ Az *őshaza* (*Urheimat, original homeland*) a régebbi történelmi irodalomban az a hely, ahol egy nép kialakult. A modern nemzetközi tudomány ma már ehelyett azokkal az állomásokkal foglalkozik, amelyek egy vándorló, alkalomadtán egy nomád nép mozgásának főbb állomásai. Ezeket lehet *őshazáknak* nevezni, mint például don–kubáni *őshaza* vagy etelközi *őshaza*, de ez a terminus tartalmának megváltoztatása. Lehet *kocsinak* nevezni az autót, ha mindenki ugyanazt érti alatta, de ebben meg kell egyezni.

Egyes kutatók máig nem adták fel azt a nézetüket, hogy a magyar nyelvet beszélő csoportok valaha az Urálon túl éltek. Ez a hipotézis két feltevésen nyugodott. Az egyik szerint a mai vogul és osztják nyelvű csoportok mindig is az Urálon túl éltek, a magyarul beszélők tehát ott váltak el tőlük és indultak délnyugatra. Ezt a feltételezést ma már nem lehet fenntartani. Oklevelesen és helynevekben is kimutatható, hogy a mai obi ugor nyelvűek az Uráltól nyugatra éltek, onnan húzódtak át az Urálon, az Ob vidékére. Legfeljebb arról lehet szó, s e mellett komoly érvek szólnak, hogy más népek a korábban délebbi szállásaiokról erőteljesen északabbra nyomták őket az Ob és mellékfolyói mentén.

A másik érvet a turkológus Németh Gyula szolgáltatta, aki néhány etimológia alapján ősi ugor–török nyelvi érintkezést vélt kimutatni. S mivel a törökül beszélő népek legrégebb szállásterületét ő Nyugat-Szibériába helyezte, az ugor–török nyelvi érintkezés helyét is ide lokalizálta. Ezeket az etimológiákat azonban az elmúlt időben revízió alá vettük.

1. *nyak*. A magyar szót egy ősi török szóval egyeztették. A török *yaka*, amely minden régi és új török nyelvben megvan, mindenütt gallért, a ruha részét jelenti. A magyarban eredetileg csak a testrésze neve, átvitele a ruhára kései. Az egyeztetésnek súlyos hangtani nehézségei is vannak, a szókezdő a törökben sehol és soha nem volt **ny*- (lásd mongol *dzsaka* ‘gallér’).

2. *nyereg*. A magyar szót két török szóval is egyeztették. Az egyik ótörök alakja *eder*, ez később *eyer* és hasonló alakban jelenik meg. A másik *ingir*, amelynek van, igaz, kései *yingir* alakja. Néhány török nyelvben a két szó keveredett. A két török szó egyikét sem lehet a magyar szóval egyeztetni hangtani okok miatt. Itt a török szókezdő *y*-, szemben az előbbi példával, kései, másodlagos.

Alapos vizsgálat után az összes olyan etimológiát el kellett vetnünk, amelyek alapján egy ősi ugor–török nyelvi érintkezést feltételezhetnénk (ilyen még a *nyár*, a *nyargal* és a *nyűg*).

Egyelőre tehát nincs semmilyen tény, amelynek alapján feltételezhetnénk, hogy a magyarul beszélők az Urálon túlról indultak el vándorútjukra.

A népalakulás egyik fontos forrása lehet a régészet. Nem mindig biztos, hogy egy régészeti kultúrát azonosítani tudunk, vagy akár azonosítani lehet egy néppel vagy egy nyelvet beszélő népcsoporttal. Az Urálon túli őshaza mellett felhozott régészeti érvek ezért már önmagukban sem bizonyítékok. A II. világháború után Magyarországon megváltozott temetési szokások (például a hamvasztásos temetés elterjedése) nem utal etnikai változásra. Azonban a nyelvtörténet itt is lépett előre.

3. *sír* szavunkat etimológiai irodalmunk bizonytalan eredetűnek mondja. A szó megfelelőjét eddig csak a cseremiszen mutatták ki. A legújabb cseremiszen etimológiai szótár (Bereczki 2013. 262–263.) sem tud újat mondani. A szó azonban megvan a Volga-vidék török nyelvjárásaiban is, elsősorban számos volgai tatár nyelvjárásban. Itt a szó jelentése a ‘sír’ mellett még megőrződött az eredeti ‘gödör, mélyedés’ jelentés is. A cseremiszen, tatár és magyar szavak összefüggése nagyon valószínű, s arra utalhat, hogy a magyarul beszélő nép egy sír formát vett át egy olyan helyen, ahol ez a szó annak idején jelen volt. Ez csak a középső Volga-vidék és az Urál közötti terület lehetett.

Elmélet vagy feltételezés

■ Keveredik a mai magyar történelmi irodalomban az *elmélet* és a *feltételezés*, *hipotézis* fogalma és terminusa. Ha egyesek azt feltételezik, hogy a magyarság vándorútja során járt a Kaukázusban, akkor ez a kaukázusi (őshaza) hipotézis és nem a kaukázusi őshaza elmélete. Az elmélet általános megállapítások rendszere, a hipotézis feltett tények, vagyis feltételezések rendszere. A tudomány feltételezések nélkül nem tud működni, de minél több feltételezés szükséges egy állítás elfogadásához, annál gyengébb az állítás bizonyossága.

Korai érintkezések vagy közös ősök

■ Az elmúlt néhány évtizedben újra elterjedni látszik az a feltételezés, hogy a nyelvek megacsoportokba rendezhetőek. Az orosz Illič-Svityč felélesztette Pedersen korábbi nosztratikus hipotézisét, majd követői nagyobb munkákban próbálták meg e

hipotézis igazolását (Starostin, Dybo). E feltételezés szerint az uráli nyelvek genetikusan rokonai az altaji, a dravida, az indoeurópai, a kaukázusi, a sémi és hámi nyelveknek. E kutatók szerint az altaji nyelvek közé kell sorolni a török, a mongol és a mandzsu-tunguz nyelvek mellett a koreai és a japán nyelvet is. A kaukázusi nyelvek közül a grúz és közvetlen rokonai (megrél, csan, szvan) tartoznak ebbe a megacsoportba. Ennek a hipotézisnek az ellenzői (Clauson, Doerfer, Georg) úgy gondolják, hogy elsősorban módszertani nehézségei vannak a megacsoport feltételezésének. Nyelvtörténeti adatok egy bizonyos ideig írásos emlékekben visszafelé nyomon követhetőek. Ha a múltba merülve elhagyjuk az írásos emlékek támaszát, még egy rövidebb-hosszabb periódust szigorú módszerekkel rekonstruálni lehet. Azonban ahogy nő ez a szakasz, annál bizonytalanabbá válik a rekonstrukció, és egy idő után nagyobb lesz a bizonytalanság, mint a bizonyosság. S mivel nincs külső kontrol (pl. írásos forrás), a rekonstrukció szubjektívvá s ezért elfogadhatatlanná válik. A nosztratikus hipotézis ellenzői úgy gondolják, hogy a rekonstrukció csak egyes alapnyelvek rekonstrukcióját eredményezheti, például a török vagy a mongol, a japán vagy a koreai nyelvekét. Ezek kialakulása a neolitikumban történt, ennél régebbre az összehasonlító nyelvészeti módszerekkel nem lehet eljutni. Ugyanakkor az ősi időkben e nyelveket beszélő csoportok többször, sokféleképpen érintkeztek, továbbá nyelvi szerkezetük ettől függetlenül is tipológiailag hasonló lehet. Ezért az egyezések közül az a kevés, ami esetleg kimutatható véletlen egyezés, vagy ősi érintkezések nyomait őrzi. Nézzünk meg egy példát:

4. Nosztratikus **káčä* (Illič-Svityč 1971. 320–321.) ‘vágni (rezat)’ ~ magyar *kés*. A magyar szó megfelelője megvan a vogulban, osztjában és a cseremiszbén, mindenütt főnév, sehol nem ige, sem a magyarban, sem a többi finnugor nyelvben ilyen jelentésű ige nincs. A törökben van *kes-* ‘vágni’, a szóvégi /s/ azonban nem mehet vissza /č/-re. A „nosztratikus” szóval kapcsolatba hozott szavak közül azonban megemlíthetjük a régi magyar *kaszab* ‘mészáros’ szót (lásd még *kaszabol*), amely az oszmán-törökből került a magyarba. Az oszmán szó arab eredetű. Illič-Svityč által javasolt érintkezés körébe tartozik a magyar *kasza*, amely a magyarban szláv eredetű, a szláv szó eredete azonban homályos, legjobb esetben is szabálytalan. Az ilyen típusú egyeztetéseket lehetne szaporítani, de nem érdemes. Rengeteg közöttük a kései kölcsönzés, amelyeket nem tudnak elválasztani a korai kölcsönzésektől és az ősi egyezésektől.

Azonban vannak jól igazolható nyomai a korai érintkezésnek:

5. *árva*. A magyar szó finnugor eredetű, megfelelője megvan a finnben, a lappban, a mordvinban, az osztjában is. A szó régi átvétel az indoeurópai nyelvek egyikéből. Megfelelője megvan a szanszkritban, az örményben, a görögben, a latinban, ide tartozik az angol *orphan* is. Csak érdekesség kedvéért említem, hogy szláv eredetű *rab* szavunk is ugyanennek az indoeurópai szónak a családjához tartozik. Ez az átvétel azért érdemel több tucat más szó mellett figyelmet, mert része az ősi családi terminológiának.

6. *hét*. Megfelelője csak a két ugor testvérn nyelvben, a vogulban és az osztjában van meg. Eredete ennek is indoeurópai. Ez szinte minden indoeurópai nyelvben megvan a szanszkritól a görögön, latinon, germán nyelveken keresztül a szláv és iráni nyelvekig. A magyarban még az eredetileg hetedik hónapot jelölő *szeptember*ben bukkan fel. Az ugor kori átvétel arra utal, hogy a nyelvben a számrendszer átalakult. Az ősi hatos számrendszer bővült. Indoeurópai eredetű még a *száz* és az *ezer* szavunk is, de más-más korban más-más nyelvektől vettük át őket.

Ezek a szavak évszázadokon keresztül tartó, különböző indoeurópai népekkel történt nyelvi érintkezések tanúi. Nyelvészeti eszközökkel több időbeli réteget tudunk elkülöníteni, arra azonban semmi jel nem mutat, hogy a finnugor vagy akár az uráli nyelvek és az indoeurópai nyelvek rokonok, akár távoli rokonok lennének.

Török vagy szláv

■ A magyar nyelv török jövevényszavainak kutatása nagy léptekkel haladt előre. Sikertült tisztázni az átható nyugati ótörök nyelv sajátosságát, annak három kronológiai rétegét. 419 a hódoltság előtt már létezett magyar szóról tudtuk kimutatni azok török eredetét (Róna-Tas-Berta 2011). Ezek közül 35 bizonyult kun eredetűnek. Ezek az adatok egy hosszabb együttélés tanúi. Az indoeurópai és török nyelvi kapcsolatok után a következő nyelvi érintkezés még a honfoglalás előtt kezdődött, és a szlávokkal történt. Néhány esetben vitatott, hogy egy-egy régi magyar szó török vagy szláv eredetű, netán török eredetű, de szláv közvetítésű.

7. *báj*. Ha *báj* szavunk török eredetű, akkor az egy török 'kötés, mágikus kötés' szóra mehet vissza. Ha szláv eredetű, akkor visszamehet egy szláv **baj* 'varázslat' szóra, amelynek eredete 'beszélni, ráolvasni' jelentésű alapszó. Az indoeurópai nyelvekben a szavakkal varázsolni jelentésű ige képzése általában prefixumokkal történik, így latin *cantare* 'énekelni' > *incantare* 'ráolvasni'. Megvan ez a szláv nyelvekben is: *govorit'* 'beszélni' > *zagovorit'* 'elvarázsolni'. Ennek mintájára a **bajati* 'beszélni' szláv igéből képeztek is **obajati* alakot, és ebből *obajanie* 'varázs, igézet'. Azonban hogy emellett kialakult egy szláv *baj* (hímnemű) alak, azt a legújabb kutatás török hatásnak tulajdonítja. Ugyanakkor sikerült kimutatni, hogy az ősi török *bag* 'kötés' egy *ba-* 'megkötni' igére megy vissza, és ebből a gyakoribb *bag* mellett van *baj* alak is, mindkettő 'kötés', 'mágikus kötés, varázslat' jelentéssel. Végső fokon tehát *báj* szavunk török eredetűnek bizonyult, egy olyan szó átvétele, amely a szlávra is hatással volt. Viszont *varázs* szavunk szláv eredetű.

8. *bér*. Szavunkat egyaránt egyeztettek a szláv és a török szavakkal. A szláv *bir* 'adó' jelent. A török szó (**ber-* 'adni' > *bergü*) is 'adó' jelentésű. Mindkét egyeztetés hangtanilag elfogadható lenne. A szláv szót egyesek (Vasmer/Fasmer 1973/1. 166–167.) török vagy éppen magyar eredetűnek tartják, mások (Trubačev 1975. 98–99.) ősi szláv szónak. A szláv szó ósszláv eredetének azonban ellentmond, hogy feltett alapszava **birati* 'hozni' jelentésű, továbbá a *bir* 'adó' szóból képzett, *birčij*, *birič* 'ki-kialtó, (bírósi) végrehajtó' képzője (+*č*) is török. A szláv szó 'adó' jelentéssel csak a déli szláv nyelvekben van meg, ami szintén török eredetre utal.

9. *bálvány*. Egyik legrégebben rögzített szavunk, első leírt formája *Baluuani'*, 1001-ből származik. A szó végső eredete iráni, lásd perzsa **pāhlivān*, s török közvetítéssel került a szlávba. Eredetileg 'hős' jelentése volt, majd a róla készült szobrot jelölte. Ezek a kőszobrok (oroszul *kamennye baby*) Mongóliától Ukrajnáig állnak a sztyeppen. A Kárpát-medencében a kereszténységre való áttérés után határkőnek (1109: *ibi stat meta lapidea que baluan uocatur*) vagy kapufélfának használták, innen a *kapubálvány*. Bár szólnak érvek amellett is, hogy a török szót közvetlenül a török nyelvből vette át a magyar nyelv, a szláv eredet mellett érvek nyelvföldrajzi és kronológiai okokból súlyosabbak.

Török vagy iráni

■ Iráni jövevényszavaink legfiatalabb rétegének, az alánból átvett szavaknak a kutatása kis lépésekkel halad csak előre. Vitatott, hogyan rokonítható a középkori alán és a ma beszélt oszét. A kutatás arra hajlik, hogy az alán és az ősoszét, vagyis a mai két oszét nyelv(járás) a *digor* és az *iron* őse két közeli rokon nyelv volt, de az alán nem közvetlen őse az oszét. Mégis a mai jól ismert oszét nyelvet használhatjuk alán jövevényszavainak kutatásához. A magyar nyelv története szempontjából fontosak az alánból átvett jövevényszavak, például a *tölgy* és az azonos jelentésű, de korán kihalt *tül*, elsősorban nyelvföldrajzi okokból. A tölgy ugyanis beletartozik egy nagyobb

növényföldrajzilag jól körülhatárolható egységbe, amelyben megtalálhatóak még olyan faneveink, mint: *bükk*, *dió*, *körte*, *kökény*, *komló*, *gyékény*, *gyertyán*, *gyümölcsény* (a galagonya korai magyar neve) *gyűrűfa*, *éger*, *köris*, *som* és talán a *mogyoró*. E csoportra jellemző, hogy szinte mindegyikük megvan a törökben, a magyarban és az oszétban. Az egyeztetés török tagjainak nagy része csuvasos, vagyis ogur és nem köztörök, tehát oguz kritériumokkal rendelkeznek. Ahol lehetséges a növényföldrajzi meghatározás, elsősorban pollenanalízis segítségével, ott kirajzolódik az a terület, amelyen e növények együttesen éltek a kései holocénben, és ez a terület a Kaukázustól északra húzódik egészen a Krím félszigetig, majd felbukkan a Balkánon.

10. *komló*. Szavunk közvetlenül valószínűleg török eredetű, de alán eredete sem zárható ki teljesen. A szó ősi, valamilyen formában minden indoeurópai nyelvben megvan, a germán nyelvekből kerülhetett mind a latinba (*humulus*), mind a finnbe (*humala*). A török szó (*qumlag*) valószínűleg alán eredetű (ősiráni **hauma-aryaka* > ősoszét **χumalag* > oszét *x_oymaellaeg*). Az alán eredet ellen csak az szól, hogy az iráni szó történetében mindenütt szókezdő *h-*, illetve *χ-* van, s ebben az időben a magyarban már volt *h-*, ahogy ez például az alán eredetű *híd* (–alán *χid*) szavunkból is látszik. Míg a $\chi \rightarrow q/k$ hanghelyettesítés a törökben normális, addig az a korai ómagyarban már nem.

Keleten maradt vagy északra vándorolt magyarok

■ Sokféle vélemény alakult ki arról, hogy nem minden magyar csoport jött be a Kárpát-medencébe. Ez közismert és minden nomád, minden vándorló népnél megtalálható jelenség. Nagyobb népvándorlások idején egy-egy csoport nem tart a többséggel, sok különböző ok miatt helyben marad, vagy más irányba vonul. Miután biztos forrásaink vannak a keleti magyarságról, a vitatott kérdés csak az, hogy melyik csoportról tudunk-e, s akiről tudunk, mikor váltak el a magyarságtól. A keleti magyarságról több forrásunk is van. Bíborbanszületett Konstantin *A birodalom kormányzása* című munkájában azt olvassuk, hogy miután a magyarok (ott türkök) hadserege a kangarnak nevezett besenyőktől vereséget szenvedett, két részre szakadt. „...Egyik rész kelet felé, Perzsia vidékén telepedett le, ezeket a türkök régi nevén mostanáig *sabartoi asphaloinak* hívják, a másik rész vajdájukkal és vezéréikkel, Levedivel nyugatra ment lakni.” (Moravcsik Gyula fordítása) A legújabb kutatások (Zimonyi 2012) szerint a „Perzsia” nem a mai Perzsia, vagyis Irán területét jelenti, hanem Khoraszán vidékét is magába foglaló nagyobb keleti területet (Kristó 1995. 123.). Az arab Balkhi hagyományát követő írásos források szerint a magyaroknak (ott baskir) két fajtája van. Az egyik a guzzok végein, a bolgárok mögött lakik. Azt mondják, hogy számuk mintegy kétezer ember. Erdeik védelmében élnek, ezért nehezen támadhatók. A (volgai) bolgárok alattvalói. A magyarok másik fajtája a besenyőkkel határos. Mind ők, mind a besenyők turkok, s ők (ti. a magyarok) Bizánccal (ott Rum) határosak (Kristó 1995. 50.). Nincs okunk kételkedni abban, hogy ezek a „keletre vándorolt”, az „oguzok mögött élő” és a „volgai bolgárok alattvalóiként” számon tartott magyarok azonosak azokkal, akikkel Julianus barát 1236-ban találkozott. A volgai magyarokra vonatkozóan korabeli írásos és későbbi földrajzi nevekből álló forrásaink is vannak (Vásáry 1976).

Mindezek ismeretében a kutatók többsége arra hajlik, hogy a Julianus-féle magyarok valamikor a 8. században, esetleg a kilencedik század elején váltak el a nyugatra, a Kárpát-medencébe tartó magyaroktól, és nem valamelyik „őshazában” ottmaradtak. A vita a körül zajlik, hogy mennyi idő választja el a két magyar csoportot. Ebben a kérdésben döntő lehet az, hogyan nevezték magukat a volgai magyarok. Ez nemrégiben eldőlt. Nem messze a Volga és a Káma összefolyásától van

Csisztopol városa. Ennek régi, muszlim temetőjében találtak egy sírfeliratot. Az 1311. december 9-én elhunyt jeles személynek állított arab nyelvű sírkövön szerepel az elhunyt apjának neve pontosabban nemzetségének megjelölése, és ez *Madzsar*. Julianus látogatása (1236) és a sírkő dátuma (1311) között két emberöltő telt el, nagy valószínűséggel az 1311-ben elhunyt személy apja élt már 1236-ban (Róna-Tas 1986). Ez pedig azt jelenti, hogy a volgai magyarok önelnevezése is „magyar” volt, ebből pedig az következik, hogy ez az önelnevezés és a magyarság etnikai öntudata, önazonosság-tudata már az elválás előtt megvolt. Persze megvolt jóval korábban is, de egyelőre ez az, amit forrásokkal tudunk igazolni.

Egyszeri vagy kettős honfoglalás

■ Kiket találtak a magyar honfoglalók a Kárpát-medencében? A Kárpát-medence honfoglalás előtti és honfoglalás kori történetéhez ma már jelentős mennyiségű, főleg nyugati forrásokkal rendelkezünk. Három etnikumot lehet megkülönböztetni, ha eltekintünk a nyugatról betelepedett, főleg germán csoportoktól. Ez a három etnikum az avarok, az onogurok és a szlávok. Az 555-ben a Kaukázus északi oldalán megjelent avarok két-három év múlva elérték a Kárpát-medencét. A medence keleti részét uraló gepidákat a nyugati részen lakó longobárdok segítségével legyőzték. Majd a longobárdok 568 húsvétján elvonultak Észak-Itáliába, nevét adva a mai Lombardiának. A Kárpát-medence feletti teljes uralmat megszerzett avarok Nagy Károly hadjáratai következményeképpen 791-től fokozatosan elvesztették hatalmukat, és egyes csoportjaik áttértek a kereszténységre. De közben két, számunkra fontos dolog történt. Az egyik az, hogy a Dnyeper-menti onogur-bolgár birodalmat a kazárok 640 után megdöntötték, és Kuvrat halála után az onogurok több részre oszlottak. Egyik csoportjuk az avarok védelmét kérve 650 táján bekéredzkedett a Kárpát-medencébe. A másik esemény az volt, hogy az avar uralom idején különféle szláv csoportok folyamatosan települtek be. Kezdetben kis csoportokban, később nagyobb egységekben is. Az avarok igyekeztek őket megszervezni (értsd: adót szedni) tőlük, s egyes csoportjaik élére avar tisztviselőket, *zsupánokat* állítottak.

A hetedik század második felében az avar birodalomban jelentős változások zajlottak le, és ez a régészeti adatokban is tükröződik. Ezt László Gyula (1978) a magyar etnikum első bejövetelének, első honfoglalásának tulajdonította. Ma már mind régészeti, mind történeti és nyelvészeti érvek hatására az a vélemény alakult ki, hogy ez a „késő avar” régészeti kultúra a beköltöző onogur-bolgárok hatására jött létre. Bár Király Péter (1987, 2006) a késő avar korból származó és a nyugati forrásokban előforduló Ongur, Ungar, Venger, Hungarus stb. neveket a magyaroknak tulajdonítja, ebben az időben ez a személynévcsoport a Kárpát-medencébe beköltözött török nyelvű onogur etnikumra utal. A kutatást nehezíti, hogy az avar nyelvről, néhány tisztségnév kivételével semmilyen adat nem maradt fenn. A tisztségnévek pedig ebben az időben az egész sztyeppen elterjedtek (*kán, katun, jugurus* stb.), nincs tehát etnikumjelző szerepük. Van azonban egy szavunk, amely biztosan ebből a körből származik:

11. *ispán*. A szó biztosan összefügg az először 777-ben Kremmsmünster apátság eredetiben megmaradt alapító oklevelében szereplő *zsopan (jopan qui vocatur Physso)* címmel. Ez a cím az avar korban a szláv csoportok élére állított avar tisztviselő megnevezése volt. Szerepel a nagyszentmiklósi kincs görög betűs feliratán, mint *zóapan* és *zoapan*. Kiejtése a késő avar korban *zsupán* lehetett. A cím eredete körüli vitát most nem érinteném, lehet, hogy végső fokon kínai, lehet hogy indoeurópai, ez most a magyarok szempontjából közömbös. Ugyanis ha a szót a honfoglalás után a szlávoktól vettük volna át, akkor a magyarban *supán* alakot várnánk. A korai for-

rások (Zett 1975, Benkő 1993–1997/3, 626–627) azonban *spán* formát tartalmaznak, ebből szabályszerűen lett a magyarban *ispán* (*iskola* < *scola*), *István* (< *Stefán*), *ispotály* (< *spital*) stb. A *zsupán* alakból csak egy olyan nyelvben válhatott *spán* amelyben ennek a szónak első szótagján nem volt hangsúly, gyakorlatilag redukált, alig ejtett hang volt. A török nyelvekben kétagú szavakban a hangsúly a második szótagra esik, így az első szótag hangsúlytalan és ez redukálttá válhat, ahogy ez megtörtént számos török nyelvben. Ez pedig azt jelenti, hogy a magyar nyelv a Kárpát-medencei cím török alakját vehette át, ami arra utalhat, hogy az avarok valaha egy török nyelven beszéltek, ahogy ezt sokan feltételezték is. Az avarok mongol nyelvről elterjedt nézetek egy félreértésen alapszanak, s ma már nem képeznek vitaalapot sem, annak ellenére, hogy legújabbán ismét felmerült az ötlet (Futaky 2001, cáfolatát Kara 2002 és Róna-Tas 2003).

A „kettős honfoglalásról” nincs tehát semmilyen pozitív adat.

Székely vagy magyar rovásírás?

■ A rovásírással kapcsolatos legfrissebb összefoglaló (Benkő Elek 2012. 48–59.) világosan megfogalmazta a kérdést: vajon a rovásírást az egész magyarság használta-e, és csak a székelyeknél maradt fent, vagy a rovásírás csak a székelység kultúrkincséhez tartozik. Benkő Elek érvelése elfogadható annyiban, hogy az ismert rovásírást csak Székelyföldön vagy székely emberek másutt használták, egészen a székely rovásírás másodvirágzásának kezdetéig, 1598-ig. Míg az ismert rovásírás kétségtelenül székelynek mondható, nem állítható, hogy az egész magyarság nem ismert valamilyen rovásírást. Legalábbis két magyar szó tanúskodik erről:

12. *ír*. Ezt az igénket régóta török eredetűnek tartották, de a régi összevetés tartatlannak bizonyult. A Gombocz Zoltán tekintélyével (1912) megerősített etimológia a magyar szót a török *yaz-írni* 'szó ogur megfelelőjével (**yar-*) vetette össze, hivatkozva az ebből szabályosan alakult csuvas *šir-írni* 'alakra. A szókezdő mássalhangzó eltűnését azonban azóta több próbálkozás sem tudta megmagyarázni. A magyar szó nem egy nyugati ótörök **yar-* alakra vezethető vissza, hanem a török *ir-* 'kivájni, fából vézni, kimetszeni', vagyis fába róni jelentésű szó átvétele. A szó a csuvasban is megvan (*ir-, ira-* 'kivájni, horonyt, rést vágni a fába'). Noha a szó elsősorban az erdészeti és ács terminológiában maradt meg, a belőle képzett szavak világosan mutatják, hogy eredeti jelentése 'jelet vézni, róni a fába' volt. A híres ótörök jóselekről (*irk*) szól a nevezetes ótörök jóskönyv, az *Irk Bitig*. A magyarban rovátkákat elhelyezni vagyis *irdalni* ma már csak halat vagy szalonnát szoktak. Ez a szó nem az *irt* igéhez tartozik.

13. *betű*. Ezt a szavunkat is török eredetűnek fogadta el a kutatás. A vita itt inkább a körül volt, hogy a szó végső fokon a törökben kínai eredetű-e. Ez a kérdés nemrégiben eldőlt. A felhozott kínai etimológiák egyike sem állta ki a szigorú, nyelvtörténeti kritikát. A török főnév egy igére megy vissza (*bitig* 'könyv, írás' < *biti-* 'írni'). Az ige pedig végső fokon a török *bi* 'kés, vágószerszám' alapszóból képzett. Egyébként ide tartozik a török eredetű magyar *bicska* és társai. Vagyis a török *biti-* 'írni' is eredetileg a török rovásírás terminológiájának része. Legrégebbi feljegyzése az Észak-Kínában uralkodott Topa-Wei dinasztia (386–534) idejéből került elő (**bitegčün* 'írnök, titkár'). Talán figyelemre méltó, hogy a két fentebb említett ótörök szó a *biti-* és a *yaz-*, mindkettő 'írni' jelentéssel eredetileg a törökség különböző csoportjaiban terjedt el. Azonban míg a *biti-* erősen visszaszorulóban van, a belőle képzett *bitig* 'írás, könyv' átkerült azokhoz a török népekhez is, amelyek az írni igére a *yaz-* szót használják. De elképzelhető az is, hogy a *biti-* a régebbi, és a *yaz-* kiszorította. Erre utalhat a csuvas is, amelyben a nyugati ótörök eredetű *šir-írni* (< **yar-*

~ *yaz-) mellett megvan a *bitig is (*petü*) ‘amulett’ jelentésben. Ez egy nyakban hordható és valamilyen áldást hozó szöveget tartalmazó amulett, amelynek a neve még a pogány korra utal.

Végül: a mongolba is átkerült a két szó: *dzsiru-* (< *dzsaru- ← ogur török **jaru* < **yar-*) ‘írni, rajzolni’ és *bičig* (< **bitig* – török *bitig*) ‘írás, könyv’. S megtaláljuk a magyar *ír-* török megfelelőjéből képzett *irk* mongol párját: *irua* ‘előjel, rossz ómen’ jelentéssel.

Betű és *ír* szavaink bekötik a magyar nyelv történetét a török rovásírási kultúrák körébe, s kétségtelenné teszik, hogy a magyarság ismert valamilyen rovásírást már a honfoglalás előtt.

A magyarság ősi és korai történetével kapcsolatban a szorgos és lelkiismeretes kutatás állandóan új és új adatokat hoz felszínre. A tudós abban különbözik a dilettánstól, hogy nyitott az új adatokra, kritikával méri azokat. A kívülálló indulatból táplált nézeteit persze nem lehet megrendíteni. De talán a világos fejű, igazságra szomjas fiatalokat meg lehet győzni arról, hogy a magyarság korai története is ugyanolyan tudomány, mint minden más, legfeljebb a szívünkhöz áll közelebb.

■ IRODALOM

- Benkő L.: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. I–II. Bp., 1993–1997.
- Benkő Elek: *A középkori Székelyföld*. I–II. Bp., 2012.
- Futaky István: *Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben*. Bp., 2001.
- Gombocz, Zoltán: *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. Helsinki. 1912.
- Illič-Svityč, V. M.: *Opyt sravnenija nostratičeskikh jazykov (semitohamitskij, kartvel'skij, indoevropejskij, ural'skij, dravidijskij, altajskij)*. I–II. Moskva. 1971–1976.
- Kara György: *Futaky István: Nyelvtörténeti vizsgálatok a Kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez*. Magyar Nyelv 2002. 491–496.
- Király Péter: *A VIII–IX. századi Ungarus, Hungaer, Hunger, Hungarius, Onger, Wanger személynevek*. Magyar Nyelv 1987. 83. 162–180, 314–331.
- Király Péter: *A honalapítás vitás eseményei. A kalandozások és a honfoglalás éve*. Nyíregyháza, 2006.
- Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995.
- László Gyula: *A „kettős honfoglalás”*. Bp., 1978.
- Moravcsik Gyula: *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Bp., 1984.
- Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Bp., 1930, 1991.
- Róna-Tas András: *A magyar népnév egy 1311-es volgai bolgár sírfeliraton*. Magyar Nyelv 1986. 82. 78–81.
- Róna-Tas András: *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Bp., 1996.
- Róna-Tas András: *Hungarians and Europe in the Early Middle Ages*. Bp., 1999.
- Róna-Tas András: *Börtön szavunk és az avar–magyar kapcsolatok*. Nyelvtudományi Közlemények 2003. 100. 219–225.
- Róna-Tas András: *Kis magyar őstörténet*. Bp., 2007.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád: *West Old Turkic, Turkic Loanwords in Hungarian*. I–II. Wiesbaden, 2011.
- Starostin, S. – Dybo, A. – Mudrak, O. (eds.): *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*. I–III. Leiden–Boston, 2003.
- Trubačev, O. N. (ed.): *Etimologičeskij slovar' slavjanskih jazykov. Praslavjanskij leksičeskij fond*. Moskva, 1974–1999.
- Vámbéry Ármin: *A magyarok eredete*. Bp., 1882.
- Vasmer [Fasmer], R.: *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka*. I–IV. Moskva, 1964–1973.
- Vásáry István: *The Hungarians or Možars and the Meščers/Mižers of the Middle Volga Region*. Archivum Eurasiae Medii Aevii 1976. I. 237–275.
- Zett, R.: *Über das Verhältnis von slavisch und ungarisch župan–span-ispán im Lichte der Wortgeographie*. Ural-Altäische Jahrbücher 1975. 47. 207–216.
- Zimonyi István: *A magyarság korai történetének sarokpontjai*. Doktori értekezés tézisei. Szeged, 2012.